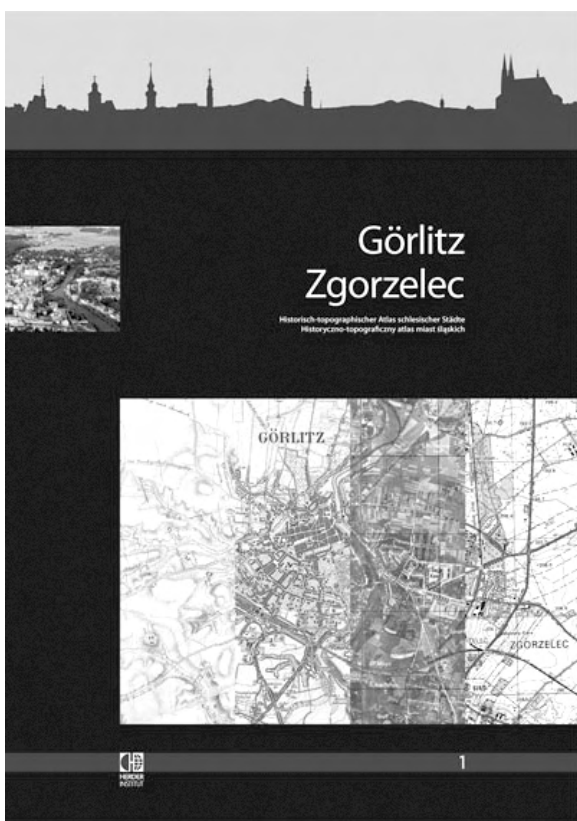

Rafał Eysymontt

Görlitz. Zgorzelec. Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte. Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich.

Wydany na zlecenie Instytutu Herdera przez Petera Haslingera, Wolfganga Krefta, Grzegorza Straucholda, Rościsława Żerelika, opracował Christoph Waack, Herder-Institut, Marburg 2010¹

Atlas historyczno-topograficzny miast śląskich to twórcze rozwinięcie serii *Atlasu historycznego miast europejskich*, nad którym praca, zainicjowana przez Europejską Komisję Historii miast w 1965 r., podjęta została na terenie Polski w 1993 r. przez zespół badaczy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 1998 r. w dzieło to włączyła się także – pod kierunkiem Marty Młynarskiej-Kaletynowej, grupa badaczy wrocławskich, rozpoczynając od wydania w 1999 r. *Atlasu historycznego Wrocławia*. Od tego momentu opublikowano w sumie sześć takich atlasów (Wrocław, Trzebnica, Środa Śląska, Niemcza, Świdnica, Legnica), a w przygotowaniu jest co najmniej sześć następnych². Recenzowany tu atlas Görlitz należy do innego cyklu, przygotowywanego już od wielu lat według pomysłu Wolfganga Krefta w Instytucie Herdera w Marburgu we współpracy z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Poszczególne tomy tego atlasu przygotowane mają być głównie przez badaczy polskich, w związku z czym będzie on stanowić przykład publikacji międzynarodowej. Pieczę redakcyjną nad całą serią sprawują badacze z Instytutu Historycznego UWr: Rościsław Żerelik i Grzegorz Strauchold.

¹ Recenzja niniejsza ukaże się równoległe w najbliższym „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”.

² *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: *Śląsk*, z. 1: Wrocław, red. **M. Młynarska-Kaletynowa, R. Eysymontt**, Wrocław 2001; z. 2: *Środa Śląska*, red. **M. Młynarska-Kaletynowa**, Wrocław 2003; z. 3: *Trzebnica*, red. **M. Młynarska-Kaletynowa**, Wrocław 2003; z. 4: *Niemcza*, red. **M. Młynarska-Kaletynowa**, Wrocław 2003; z. 5: *Świdnica*, red. **M. Młynarska-Kaletynowa, R. Eysymontt, M. Goliński**, Wrocław 2008; z. 9: *Legnica*, red. **M. Młynarska-Kaletynowa, R. Eysymontt, M. Goliński**, Wrocław 2009.

Jako współautor i współredaktor pierwszej serii *Atlasu historycznego miast śląskich* swoją uwagę zwróciłem przede wszystkim na różnice między oboma wydawnictwami: polskim *Atlasem miast śląskich* powstającym od 1998 r. i *Atlasem historyczno-topograficznym*.

Zgodnie z zapowiedziami twórców koncepcji różnice te wynikają z odmienności przedmiotów zainteresowań. Atlas wydawany przez badaczy wrocławskich skupiony jest głównie na okresie średniowiecza, zawiera szczegółowe tablice dotyczące problematyki archeologicznej i architektonicznej tego okresu (patrz: atlas Legnicy). *Historyczno-topograficzny atlas miast Śląska* koncentruje się zaś głównie na tematyce rozwoju miast w XIX i XX w., choć nie jest, oczywiście, pozbawiony krótkiego rysu historycznego dotyczącego epok wcześniejszych. Atlasy historyczne miast śląskich zawierają liczne plansze rekonstrukcyjne (np. w tym dotyczącym Legnicy znajduje się takich plansz sześć), atlas marburski ma tylko jedną planszę rekonstrukcyjną – okresu od XIX do XX wieku.

Inna jest również w obu wydawnictwach skala planów rekonstrukcyjnych. W *Atlasie historycznym miast polskich* wiąże się ona z wyjściową skalą planu katastralnego (1 : 2 500) i w przypadku największych ośrodków zazwyczaj nie przekracza skali 1 : 10 000. W atlasie marburskim jest to zaś skala 1 : 25 000.

Historyczny materiał kartograficzny w atlasie marburskim uzyskał jedynie formę ilustracji w tekście, podczas gdy w *Atlasie historycznym miast polskich* ma formę wielkoformatowych reprodukcji, traktowanych zresztą często jako indywidualne dzieła sztuki edytorskiej lub reprinty najważniejszych planów, często oprawiane i wieszane przez jego nabywców na ścianie.

Jak wspomniano, tekst atlasu Görlitz dotyczący czasów przed XIX w. jest zaledwie szkicem zasadniczych etapów rozwoju miasta ze wzmian-

kowanym grodem na Landeskrone i osiedlem Villa Gorelic, po raz pierwszy wymienianym w 1071 r., poprzez powstanie pierwszego osiedla przy kościele św. Mikołaja i rozwój miasta związany z przeprawą na Nysie Łużyckiej, handlem urzędem barwierskim za czasów panowania Przemysłodów i Luksemburgów i funkcjonowaniem Zgorzelca od 1346 r. jako członka Związku Sześciu Miast. Ta część tekstu, obejmująca rozwój Görlitz do ok. 1800 r., jest dość skrótowa. Szkoda, że nie znalazły się w niej podstawowe chociażby informacje o najistotniejszych, wykraczających poza znaczenie lokalne zjawiskach architektonicznych miasta średniowiecznego – o monumentalnym kościele św. Piotra i Pawła i o domu Zgorzelskim z wiatą, znanych już w szerokich kręgach europejskich dzięki pracy Franza-Dietricha Jacoba³. Trochę też niewyważone wydaje się twierdzenie, jakoby odkrycie nowych szlaków morskich i zablokowanie przez Imperium Osmańskie handlu w kierunku południowo-wschodnim w znaczny sposób osłabiło XVI-wieczny rozwój Görlitz (s. 10, 11)⁴. Przeczy temu wspaniała architektura powstałych w tym czasie domów mieszczańskich i ratusza przy Untermarkt, a także – publikowany zresztą przez wydawców atlasu – imponujący obraz miasta autorstwa Franza Hogenberga z 1575 r., z wozem kupieckim na pierwszym planie (il. s. 10). Trzeba w związku z tym podkreślić wzmiankowaną ostatnio w pracy Grzegorza Myśliwskiego funkcję Görlitz jako punktu węzłowego w handlowej strefie śląsko-łużycko-sasko-turyńskiej, co łączyć należy nie tylko z kontaktami handlowymi, lecz również z rozwojem miast górniczych (np. Freibergu)⁵. Z kolei o tym, że Górna Droga Via Regia nadal odgrywała istotną rolę w rozwoju tego obszaru, świadczą liczne eksponaty ostatniej wystawy na ten temat, otwartej w görlitzkim Kaisertrutz w maju 2011.

Słusznie natomiast zauważono, że profitowanie zgorzeleckiego handlu suknem przerwane

³ **F.-D. Jacob**, *Die görlitzer bürgerliche Hausanlage der Spätgotik und Frührenaissance. Studien zur Problematik der Wechselbeziehungen zwischen sozialökonomischer Struktur und bürgerlichem Hausbau im Zeitalter der frühbürgerlichen revolution*, Görlitz 1972, seria „Schriftenreihe des Ratsarchivs der Stadt Görlitz”, Bd. 6.

⁴ Nowe szlaki morskie uruchomiono już wcześniej – komunikacja handlowa między Morzem Śródziemnym a Północnym funkcjonowała już na przełomie XIII i XIV w. (zob. **M. Mollat du Jourdain**, *Europa i morze. Tworzenie Europy*, Warszawa 1995, s. 78).

⁵ **G. Myśliwski**, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV wiek). Centrum czy peryferie?*, Wrocław 2009, s. 65, 66, s. 363 n., mapa 5. O nadal intensywnej wymianie handlowej między Wrocławiem i Zgorzelcem w XV w. zob. s. 369.

musiało zostać przez zapory celne tworzone po wojnach śląskich, po 1763 roku. Nowy impuls do nowoczesnego już rozkwitu, jakiemu zresztą atlas Görlitz-Zgorzelca poświęcony jest głównie, dało wciągnięcie miasta po kongresie wiedeńskim w 1815 r. w ramy dynamicznie rozwijającego się, szczególnie w drugiej połowie wieku XIX, państwa pruskiego. Świadczy o tym chociażby czterokrotny wzrost liczby ludności miasta w latach 1825–1871 (s. 14). Niezwykle cenne są również uwagi dotyczące planowania zabudowy i podziału kompetencji w tych sprawach między władze królewskie i samorządowe, przeprowadzonego w 1853 r. (s. 15). Rozwój budowlany miasta uległ znacznemu wzmocnieniu za czasów Gottloba Ludwiga Demianiego, od 1833 r. burmistrza miejskiego, co spowodowane zostało podjętą przez niego rozbiórką fortyfikacji, wprowadzeniem prawa budowlanego dla nowo zagospodarowywanych terenów w południowej części miasta i włączeniem Zgorzelca w sieć pruskich połączeń kolejowych. Z jednej strony, takie przyczyny rozwoju miasta wydają się dość typowe, z drugiej – podkreślić należy, że zmiany te w Zgorzelcu nastąpiły, jak na warunki śląskie, bardzo wcześnie (podobne procesy w większości miast śląskich, wraz ze stołecznym Wrocławiem, obserwować możemy dopiero w połowie lat 60. XIX w.; we Wrocławiu pierwszy plan katastralny miasta, związany ze znacznym poszerzeniem jego obszaru, sporządzony został dopiero przez Moritza Sadebecka w 1863 roku).

Niewykluczone zresztą, że intensywny rozwój południowej części Görlitz mógłby być zilustrowany bardziej szczegółowymi studiami kartograficznymi planu rozwoju przestrzennego niż planszą ukazującą jedynie dwie cezury (rozwój miasta do 1870 i do 1918 roku). Pewna widoczna w licznych atlasach historycznych dysproporcja między niosącym wiele informacji tekstem a dość ubogą w treści mapą jest najlepszą przesłanką dla konieczności rozwinięcia w przyszłości metod kartograficznej reprezentacji treści historycznych.

Dla autorów atlasu ważne powinny być także podkreślenie cech konstytutywnych poszczególnych opisywanych miast. Prawie wszystkie tego typu ośrodki w drugiej połowie XIX w. rozwijały przecież przemysł i w każdym z nich w czasach Republiki Weimarskiej pojawiły się założenia osiedlowe. Dlatego akcentować się powinno to, co w atlasie zgorzeleckim podsumowano jed-

nym krótkim zdaniem, charakteryzującym Görlitz jako ośrodek „łączący wygląd dużego miasta z przyjemnościami, jakie daje prowincja” (s. 21). Poświadczono to zostało również – wspomnianym jeszcze w początkach XX w. – intensywnym osadnictwem emerytów, stanowiących 1/3 właścicieli posesji miejskich (s. 22). Co interesujące, taka może być również przyszłość Görlitz.

Szczególnie ważne dla okresu międzywojennego wydaje się systematyczne wyznaczanie w miastach planów strefowych (tego w obecnym planowaniu urbanistycznym na terenie Dolnego Śląska najbardziej brakuje). Z tej przyczyny niezwykle istotne są informacje na ten temat umieszczone w atlasie Görlitz-Zgorzelca. Wydaje się jednak, że i one nie uzyskały wystarczającego odzwierciedlenia na planszy rekonstrukcyjnej.

Szczególnie fascynująca dla polskiego czytelnika jest powojenna historia miasta Zgorzelec-Görlitz z refleksjami dotyczącymi roli osiedli z wielkiej płyty, w Görlitz usytuowanymi, na całe szczęście, w dzielnicy Königshufen, w pewnym oddaleniu od historycznego centrum, po polskiej stronie zaś – tuż nad Nysą Łużycką, co na dobre zakłóciło malownicze historyczne osie urbanistyczne görlitzkiego Obermarktu. Nie wydają się bronić tego procesu również takie górnołotne określenia jak „miasto-ogród”, użyte w stosunku do wielkopłytoowego osiedla w centrum Zgorzelca, tym bardziej że tamtejszy historyczny obszar nad Nysą Łużycką dopiero w ostatnich latach stał się przedmiotem działań rewaloryzacyjnych.

Najbardziej jednak fascynującą częścią tekstu atlasu Görlitz-Zgorzelec są refleksje na temat wyludnienia zachodniej części miasta (od prawie 100 tys. w czasie II wojny światowej do niecałych 56 tys. w 1990 r.) i spowodowanej tym degradacji budynków (pustostany) zarówno w części historycznej, jak i na nowych osiedlach, a także na temat prób zintensyfikowania użytkowania centrum poprzez częściową rozbiórkę wielkopłytoowych osiedli z lat 70 i 80. XX wieku. Czy podobny proces czeka również inne miasta Dolnego Śląska, na razie nie wiadomo.

Niezwykle aktualne jest też zadane przez autora tekstu pytanie o sensowność powstawania na obrzeżach obu miast wielkich powierzchni handlowych (s. 36, 37).

W każdej sytuacji refleksje na temat rewitalizacji Görlitz są niezwykle ważne dla oceny tego

samego procesu rozpoczętego w ostatnich latach w miastach Dolnego Śląska. Rola atlasu Zgorzelca wydaje się tym większa, że opisuje on miasto położone po przeciwnych stronach granicy, połączone powtórnie nową kładką na Nysie Łużyckiej w 2004 roku. Refleksje na temat zbliżenia tych dwóch ośrodków po wejściu Polski do Unii Europejskiej mają z tego powodu bardziej uniwersalny, ogólnoeuropejski charakter.

Na koniec o części graficznej opracowania. Za ogromną zaletę uznać należy to, że atlas wydany jest jako zeszyt, a nie zbiór zamkniętych w teczkę plansz, choć, z drugiej strony, reprodukcje niektórych historycznych planów wydają się zbyt małe. Jako niezwykle ważne i słuszne ocenić trzeba też umieszczenie w tekście wielu fotografii lotniczych. Dalszym potrzebnym rozwinięciem tej metody byłoby może opatrzenie ich strzałkami lub nume-

rami opisującymi najważniejsze budowle, tak jak uczyniono to w albumie *Wrocław na fotografii lotniczej z okresu międzywojennego*⁶.

Reasumując: dobrze się stało, że jako pierwszy tom historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich przygotowano atlas Zgorzelca-Görlitz. Obraz miasta dwupaństwowego, wielonarodowego świetnie dowodzi międzynarodowego charakteru projektu zainicjowanego przez Instytut Herdera w Marburgu.

dr hab. Rafał Eysymontt

Pracownik naukowo-dydaktyczny Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół sztuki i urbanistyki średniowiecznej. Autor wielu studiów architektury i zespołów urbanistycznych, m.in. pracy *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej* (2009).

⁶ R. Eysymontt, T. Urban, *Wrocław na fotografii lotniczej z okresu międzywojennego*, Marburg–Wrocław 2008.

Summary

RAFAŁ EYSYMONTT / Görlitz. Zgorzelec. Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte. Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich. Edited and commissioned by the Herder Institute, Peter Haslinger, Wolfgang Kreft, Grzegorz Strauchold, Rościsław Żerelik, elaborated by Christoph Waack, Herder Institute Marburg 2010

The historical-topographic atlas of Silesian cities is a creative continuation of the series Historical Atlas of European Cities, which was initiated in 1965 by the European Commission for History of the Cities. The Atlas belongs to the cycle that have been prepared for yet many years following the idea of Wolfgang Kreft at the Herder Institute in Marburg in co-operation with the Institute of History at the University of Wrocław. The first printed volume of the Atlas was devoted to the city of Zgorzelec-Görlitz situated on both sides of the Nysa Łużycka/Lausitzer Neisse river and the Polish-German border.

Following the rules of the series the atlas is mainly devoted to history of the city in the 19th and 20th centuries, and the main reconstruction plate is presented in 1: 25 000 scale. The publication delivers a lot of valuable information about development of the city, which was bound to the historically important trade route 'Via Regia', and in 19th c. with industry and growing as an administrative centre, especially in the times of mayor Gottlob Ludwig Demiani, who governed since 1833. In the period of the Weimar Republic the city became a favourite place of settlement for the retired people. Splitting the city by the state border in 1945 into Görlitz and Zgorzelec was one of the reasons of discontinuation of developing Görlitz on the western side of the border (decrease in population number from 100 000 to 56 000 only). The atlas's authors paid their special attention to an attempt of functional connection of both cities, led after 1990, and revitalisation of its western part. The picture of two-state multinational city is a great proof of an international character of the project initiated by the Herder Institute in Marburg.